

ממשלת היום

בירור זמני הזריחה והשקיעה בהרים ובעמקים

הקדמה¹

זמן קיומן של המצוות שמצוותן ביום מתחיל בהנף החמה ונגמר בשקיעתה. לידעת זמן זה ישנן השלכות על מצוות רבות. נציין כמה דוגמאות מצויות: תחילת תפילת י"ח בשחרית, סיום תפילת מנחה, קבלת שבת, מילה, והפסק טהרה. בדברינו נברר בע"ה את הגדרת זמני הזריחה והשקיעה, תוך שימת דגש על הגדרת זמנים אלו במקומות הרריים, שבהם הזריחה מאחרת והשקיעה מקדמת. כמו כן, נדון על השימוש בלוחות, והאם אפשרי או נכון לנהוג אחרת מהכתוב בהם.

ודאות היום

בבריאת העולם נאמר: ² 'ויאמר א-להים יהי מאורות ברקיע השמים להבדיל בין היום ובין הלילה', ובהמשך: 'ויעש א-להים את שני המאורות הגדולים, את המאור הגדול לממשלת היום, ואת המאור הקטן לממשלת הלילה, ואת הכוכבים: ויתן אותם א-להים ברקיע השמים להאיר על הארץ: ולמשול ביום ובלילה ולהבדיל בין האור ובין החושך'.

בבריאת העולם יצר השי"ת את המאורות כדי להבדיל בין היום ובין הלילה וכדי למשול ביום ובלילה. המאור הגדול (השמש) הוא המושל ביום, והמאור הקטן (הירח) והכוכבים הם המושלים בלילה. מבואר בדברי התורה, שההבדלה בין היום והלילה היא ע"י המאורות, שהזמן שבו השמש מושלת נקרא יום, והזמן שהירח והכוכבים מושלים בו נקרא לילה.

המשנה במסכת מגילה (כ, א) אומרת: 'אין קורין את המגילה, ולא מלין, ולא טובלין, ולא מזין, וכן שומרת יום כנגד יום לא תטבול עד שתנף החמה, וכולן שעשו משעלה עמוד השחר - כשר'.

המשנה אומרת שמצוות שזמן דוקא ביום, לכתחילה יש לקיימן רק לאחר הנף החמה, ובדיעבד מי שעשאן משעלה עמוד השחר יצא ידי חובתו.

1. בירור שאלה זו החל לפני כחמש שנים בהגיענו לקדומים. במנין הוותיקין שבישוב היו לבטים בשאלת קביעת הלוח, עקב איחור הזריחה במשך כל השנה ע"י רצועת ההרים המזרחיים, ובפרט, בשיא החורף שבלאו הכי הנף מאוחר, כאן בקדומים הוא מתאחר יותר ע"י הר עיבל וגורם להפרש של עד 12 דקות בין הלוח המישורי לנראה.

אזכיר לטובה את האי גברא רבה, צדיק וחסיד, הרב שריה דבליצקי זצ"ל שזכיתי מעט להכירו. שפתח פיתחא להאי פרשתא, והחל לעורר על נושא זה לפני עשרות שנים בבני ברק, וכתב על כך כמה מאמרים נכבדים, ומכוחו התעוררתי גם אני לשים לב לנושא. (חתימת מאמר זה בליל ג' אב, מוצאי יום השנה הראשון לפטירתו).

2. בראשית א, יד-יח.

מבאר רש"י: 'דמעלות השחר יממא הוא, אבל לפי שאין הכל בקיאתין בו צריכין להמתין עד הנץ החמה'.

ובדברי הר"ן שם (ז, א מדפי הרי"ף): 'משום דיום ברור הוא בהנץ החמה, אבל מדינא מכי סליק צפרא יממא הוא, ומשום הכי כולן שעשו משעלה עמוד השחר כשר'.

מבואר בדברי רש"י והר"ן, שמעלות השחר יום גמור הוא, שהשמש כבר מושלת ע"י אורה, ואע"פ שאינה נראית. אולם, מפני שאין הכל בקיאים בזמן עלות השחר, קבעו חז"ל שאין לקיים לכתחילה דבר שמצוותו ביום לפני הנץ החמה, שאז מבורר לכל בלי ספק שהגיע היום, אך בדיעבד אם עשה דבר שמצוותו ביום לפני הנץ החמה - יצא, שהרי יום הוא.

יש לשים לב לכך שחז"ל יכלו לומר זמן אחר, כגון מ'שהאיר המזרח', או 'משיכיר בין תכלת ללבן', או 'משיכיר את חברו בריחוק ד' אמות' וכד', כמו שאמרו לגבי ק"ש ותפילין, ואעפ"כ לא אמרו כן, אלא הצריכו להמתין לראיית גוף השמש שאז ניכרת בוודאות ממשלת היום.

בדומה לזה בשקיעה. בגמ' בשבת³ מבואר, שבשקיעת החמה מתחיל בין השמשות, שהוא ספק יום ספק לילה (בשונה מעלות השחר שהוא וודאי יום), וגם בזה הטעם - שכל עוד השמש נראית יש וודאות שעדיין יום, וברגע שאינה נראית כבר אין וודאות שעדיין יום, ולפיכך מוגדר זמן זה 'בין השמשות' שהוא ספק יום ספק לילה, עד להופעת ממשלת הלילה בראיית הכוכבים.

הגדרת הזריחה ההלכתית

הנחת היסוד היא שזמן הזריחה הוא זמן הניכר לכל אדם. מקור אחד להנחה זו נמצא במשנה הנזכרת במגילה. מקור נוסף, יש בגמרא בסנהדרין (מב, א), שאומרת לגבי עדות, שאם עד אחד אומר שהמעשה קרה קודם הנץ והעד השני אומר שקרה בתוך הנץ, זו עדות מוכחשת, לפי שאין לטעות בזה. מוכח שהנץ החמה הוא דבר ברור שאין לטעות בזיהויו.

נביא כמה מקורות מחז"ל והראשונים, שזמן הנץ החמה הוא ביציאת גוף השמש:

א. הירושלמי במסכת ברכות (פ"א ה"ב): 'עד הנץ החמה, ר' זכריה בריה דר' יעקב בר זבדי בשם ר' יונה, כדי שתהא החמה מטפטפת על ראשי ההרים'.

ב. בתשובת רב שר שלום גאון:⁴ 'וששאלתם זמן הנץ החמה, הנץ החמה כמשמעה, בשעה שמבקשת חמה להראות פניה,⁵ כמשכתוב ויוצא פרח ויצץ ציץ ומתרגי ואנץ נץ. בשעה שמאדים העולם וחמה מלבלבת לצאת כמות עשבים ואלנות שמבקשים להוציא עלין. כמש' הנצו הרמונים, תחילת הראות פניה'.

3. לד, א כדעת רבה, שכמותה פסקו הרמב"ם (שבת ה, ד) הטור והשו"ע (רסא, ב).
4. תשובות רב שר שלום גאון (מוסד הרב קוק, ד). במעט שינוי, באשכול ק"ש (אלבק, דף ו, ב ד"ה 'ותיקין היו').

- ג. הערוך בערך 'נץ' כתב: 'מפֿעל עברי, נֶצֶץ - עניין זהירה ופריחה, בריש ברכות
 'עד הנץ החמה' - פירוש יציאת החמה כמו 'הנצו הרימונים' (שה"ש ו, יא).'
 ד. הרמב"ם בפירוש המשנה (ברכות ג, ה): 'דברי משנה זו אינם אלא בותיקין,
 שהיו נוהרין לגמור ק"ש עם עלות החמה באופק,⁶ כדי שתהיה תפילתם עם
 עלות החמה, וסמכוהו למאמר ה' ייראוך עם שמש'.

וכן מצינו באחרונים:

- א. בשו"ת אור השנים⁷ כתב: 'רק שהתפילה תהיה בהנץ שיתראה החמה
 לעינינו.'
 ב. בביאור הלכה (סימן נח ד"ה 'כמו'): 'הנה מכל מה שהערכנו, נראה לעין דנץ
 החמה נקרא מעת שניכר תחילת זריחתה על העולם... דנץ החמה היא
 הנקודה הראשונה מהחמה שמתחלת להתנוצץ על העולם, וכזה ראינו ושמענו
 שנוהגין כן כהיום הנוהגין כוותיקין'.

5. אף שיש קצת חוסר בהירות בלשונו, מוכרח בדבריו שהנץ הוא בראיית השמש, ונבאר זאת:
 בסוף דבריו הגדיר בפירוש 'תחילת היראות פניה', וקודם לכן הביא ראייה מהפסוק (במדבר יז,
 כג) "ויוצא פרח ויצץ ציץ" ותרגמו - 'ואנצת נץ'. פירוש פסוק זה הוא, שאחר שהוציא הענף
 פרח וחנט הפרי ונשר הפרח, והפרי הקטן מתגלה לאחר נשירתו, או מציץ מתוך הפרח (תלוי
 באיזה פרי) זוהי הנצת הנץ. הרי שיציאת הפרי הקטן לאויר העולם קרויה הנצה. (רש"י,
 רשב"ם). וכתב והקבלה: 'והונח שם ציץ על התגלות הצמח שהוא תחילת הצמיחה... כי
 כל התחלת צמיחה אחרי העלמה יקרא ציץ'. וע"ע בראשית (מ, י) 'עלתה נצה', וכן ישעיה (יח,
 ה) 'כתם פרח ובסר גמל יהיה נצה' ובמפרשים שם. מ"מ שורש המילה מוסכם שהוא לשון
 הצצה - התגלות, וא"כ כשמביא ראייה מהפסוק וודאי כוונתו להתגלות השמש לעין ולא קודם
 לכך, וכמו שדימה בעצמו לבלבוב שזה יציאת העלים [ע"י ערוך (קאהוט) ערך 'לבלב']. כעת נותר
 לבאר את תחילת לשונו 'שמבקשת החמה להראות פניה', שכוונתו היא בוודאי שמראה את
 הנקודה הראשונה ממנה ומבקשת לצאת ולהראות את כל פניה, כלומר את כל גופה (ע"י ב"ב
 פב, א: 'כל שרואה פני חמה') ובדומה לבלבוב העלה שמראה את תחילתו וממשיך וגדל, ומה
 שכתב 'בשעה שמאדים העולם' נראה שאין לפרשו על האדמת האופק, אלא על האדמת העולם
 - הקרקע, וזה דבר שקורה מיד אחרי הנץ, וכוונתו לאדמומית הנראית על הקרקע, ובעיקר על
 דברים בהירים וביותר על המים, ומצינו במלכים (ב ג, כג) 'וישכימו בבקר והשמש זרחה על
 הארץ ויראו מואב מנגד את המים אדומים כדם'. וברש"י: 'כן דרך המים כשהשמש זורחת
 עליהם בבקר מאדימות'. עוד מצינו בשבת (ק"ח, ב) 'אמר רבי יוסי: יהא חלקי ממתפללים עם
 דמדומי חמה'. וברש"י: 'כשהיא אדומה, שחרית אחרי הנצה מיד היא אדומה, וערבית סמוך
 לשקיעתה'. ומפני שאז היא אדומה, גם השתקפותה על הארץ משווה מראה אדום, וזה פירוש
 'והאדים העולם'. ונראה שיש בזה סימן גדול שע"י האדמת העולם יודע שזרחה השמש אף
 שאינו רואה את פניה, וכמו שנבאר בהמשך.
 6. המילה אופק מקורה בערבית 'אפק', ומשמעותה מה שנראה כקו החיבור (הדמיוני) שבין הארץ
 לשמים, או רצועת השמים הראשונה שמעל לקו הזה, כדוגמת האיר פני כל המזרח (יומא ג,
 א) ובשום אופן אין משמעותה קו אסטרונומי כלשהוא שאינו נראה לעין. (מילון אבן שושן,
 וע"פ תשובת הרב יצחק שילת שליט"א לשאלתי).
 7. סימן ג' ספק ו'. מחברו - ר' אריה הלוי עפשטיין. ספר זה זכה להסכמות הגר"א ור' יהונתן
 אייבשיץ. (בספר 'הגאון החסיד מוילנא', לנדוי, עמ' סא. כתב, שידוע לנו על שלוש הסכמות
 בלבד שנתן הגאון, וזו אחת מהן).

ג. בשו"ת רב פעלים (ח"ב ג): "מוכרח לומר, דנך החמה שדברו בו חז"ל הוא מעת שנראית לעינינו זריחתה על הארץ". ועוד שם: "כל המדקדקין בעבודת שמים יותר נכון להם לאחוז ולעשות כסברת המדקדקין להתפלל עם יציאת השמש ממש שנראית לנו".

בכל המקורות האלה בירושלמי, בראשונים ובאחרונים, מבואר שזמן הנך החמה הוא בהיראות השמש לעינינו. והטעם, שהוודאות הגמורה שהגיע היום היא בראיית השמש.

הגדרת השקיעה ההלכתית

נביא כמה מקורות מדברי הראשונים לגבי הגדרת השקיעה:

א. כתב רבנו אברהם בן הרמב"ם (שו"ת מהר"ם אל אשקר צו): 'וקודם שתערוב השמש הרי הוא יום ודאי, ויכול לעשות בו מלאכה יום שישי, והעושה בו מלאכה בסוף יום השבת חייב סקילה, ואפי' ששקע רוב עגולת השמש באופק⁶ ולא נשאר ממנו כי אם דבר מועט, כל עוד לא תשקע כל העגול' בכללה ותערוב השמש תחת עגולת האופק הרי הוא יום ומשפטו כמשפט חצי היום'.⁷

ב. רבנו פרחיה⁸ כתב (שבת לד, א): 'משתשקע החמה - פירוש משתראה השמש כאלו שקעה בצד מערב'.

ג. מהר"ח או"ז כתב (שו"ת קפו): 'וני"ל דכשאין החמה נראית בראשי ההרים הוי סוף שקיעה וכו'.

וכן נראה מפסקי האחרונים:

א. בשו"ע הרב (פסקי הסדור, סדר הכנסת שבת) כתב: 'כי אחר סילוק וביאת האור מראשי אילנות וגגים הגבוהים בכמו ד' חלקי שישים בשעה (שקורין מינוטין), אזי היא שקיעה האמיתית שהוא סילוק וביאת האור מראשי ההרים הגבוהים שבארץ ישראל, ואז הוא תחילת בין השמשות⁹'.

ב. במשנה ברורה (רסא, כג): 'דבין השמשות מתחיל תכף אחר תחילת השקיעה, הינו משעה שהחמה נכסית מעינינו¹⁰'.

ורואים בבירור בכל הנ"ל, שזמן השקיעה ותחילת בין השמשות, הוא בהיעלמות השמש מעינינו.

נציין שלגבי השקיעה, לשיטת ר"ת לא נכונה הגדרה זו, וראה בהערה¹¹.

8. ר' פרחיה בן ניסים, חי במצרים בדורו של ר' אברהם בן הרמב"ם וי"א שאף היה חתנו.

9. הזמן שנתן, ד' דקות אחר היעלמות השמש מראשי האילנות והגגים, נראה שבזמן זה וודאי שעוד לא שקעה השמש.

10. דבריו נאמרו בדעת החולקים על ר"ת, והזהיר שיש לחוש לדבריהם ע"ש.

11. שהרי לשיטת ר"ת (תוס' שבת לה, א ד"ה תרי, וספר הישר חידושים רכא) בין השמשות מתחיל בשקיעה השנייה שהיא בשיעור מהלך ג' מילין ורבע לאחר השקיעה הראשונה, ועד השקיעה

הבעייתיות במקומות הרריים ופתרונה

התברר עד כאן שהיום הוודאי מתחיל בהיראות גוף השמש לעינינו ומסתיים בהסתלקותה מעינינו. יש לשאול: האם נכון הדבר גם לנמצאים במקומות עמוקים, ששם היראות השמש מאוחרת לפעמים בהרבה, וכן היעלמות השמש מוקדמת לפעמים בהרבה? האם גם שם יש לו לאדם ללכת לפי ראיית השמש או שישנה הגדרה אחרת לגביו?

יש להקדים לביורור עניין זה הקדמה חשובה, שבזמן חז"ל לא השתמשו בלוחות ובשעונים, ולכן הקושיות שאנחנו מקשים, אצלם לא התחילו.

בזמנם, האדם קם בבוקר, מביט מזרחה ורואה אם עלה השחר או האיר המזרח. בהמשך הוא רואה שהנצה החמה. כך בערב - הוא רואה שהיום נוטה לערוב, וכשנעלמת השמש הוא יודע ששקעה וכבר בין השמשות, וכשיצאו הכוכבים הוא יודע שהגיע הלילה. הכל בצורה טבעית ופשוטה. כך מתנהל סדר יומו, וכשהוא קובע עם פועליו, אומר להם: מחר התייצבו לעבודה חצי שעה או שיעור הילוך כך וכך אחר הנץ וכו'.

לאור זאת, אין מקום לשאלה 'כתוב בלוח שהזריחה בשש וחמשה ולא רואים את השמש'. כיון שאין שום מידע על הזמנים חוץ ממראה העין.

לעומת זאת, היום אנו חיים במציאות שמתנהלת ע"פ שעון שקבוע לא לפי מצבי המאורות, ואנו ממהרים לעבודה שקבועה לפי שעה שלא תלויה במצב האור. וכך בכניסת שבת מסתכלים בלוח ורואים שיש עוד חצי שעה ופתאום השמש נעלמת וכד', אז אנחנו מתחילים להקשות קושיות.

הקדמה זו חשובה כדי להבהיר שבגישתנו לברר עניין חשוב זה, צריך לדעת שהגדרים וההלכות שאמרו חז"ל נאמרו במציאות חייהם וברוח המתוארת, ולכן ההגדרות ההלכתיות חייבות להתאים אל מציאות חייהם, ואף אם נמצא פתרונות

השנייה נחשב עדיין יום גמור. לשיטתו א"א לומר שהיעלמות השמש יוצרת ספק יום ספק לילה, ובאמת יש להבין לשיטתו איך אפשר לדעת אחרי השקיעה שיום גמור הוא בלי סימן משמעותי לכך. וצריך לומר שהוא סובר שעד זמן זה ניכרת ממשלת היום דרך האור הנמצא במערב אע"פ שלא נראית השמש כלל, בדומה לעלות השחר. יש יסוד לדבריו בירושלמי (ברכות פ"א ה"א): 'אמר רבי יוסי בי ר' בון אם אומר ליתן עוביו של רקיע ללילה בין בערבית בין בשחרית נמצאת אומר שאין היום והלילה שוין, ותני באחד בתקופת ניסן ובאחד בתקופת תשרי היום והלילה שוין. אמר רב הונא נילפינה מדרך הארץ, שרי מלכא נפק אף על גב דלא נפק אמרין דנפק, שרי עליל לא אמרין דעל עד שעתא דייעול'. ובאר ה'פני משה' שרב הונא עונה לטענת ר"י בר בון שטען, שאם עוביו של רקיע ללילה - בניסן ותשרי לא יהיו היום והלילה שווים. ותשובתו, שכמו שכשהמלך יוצא מארמונו, עוד לפני שיצא כבר אומרים שיצא, ומאידך, כשנכנס לארמון - לא אומרים שנכנס עד שנכנס לגמרי, כך לא נחשבת שקיעה מבחינה הלכתית עד שהשמש נכנסת בכל עובי הרקיע ונגמרת שקיעתה (כשיטת ר"ת), ואע"פ שבניסן ותשרי לא יהיו היום והלילה שווים. (ומה שאמרו שבתקופות אלו היום והלילה שווים יכול להתפרש מהזריחה עד השקיעה אך לא כיום ההלכתי בדומה למה שבאר הגר"א באו"ח סי' רסא שיציאת כל הכוכבים בה' מילין. ואף שאין לזמן זה נפק"מ הלכתית לשיטת הגאונים).

למצבים שבעבר היו מסופקים והיום יהיה להם פתרון, חייבים לשים לב שאנו לא משנים את גדרי הדין הפשוטים.

לדוגמא: ברור שלקבוע לוח אחיד לכל ארץ ישראל עם זמני זריחה ושקיעה אחידים הוא דבר מופרך מיסודו, שלא יתכן בימי חז"ל בשום אופן.¹² נראה שישנן שתי דרכים להתגבר על בעיות זו.

דרך ראשונה - בראיית קרני השמש

במסכת יומא (לו, ב) כתוב: 'הילני אימו (של מונבז המלך) עשתה נברשת של זהב על פתחו של היכל. תנא: בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה והכל יודעין שהגיע זמן ק"ש. מיתבי: הקורא את שמע שחרית עם אנשי משמר ואנשי מעמד - לא יצא, שאנשי משמר משכימין, ואנשי מעמד מאחרים. לשאר עמא דבירושלים."

מבואר בגמ' שכשהיו רואים את ניצוצות החמה על הנברשת היו שאר עמא דבירושלים קוראים ק"ש. אמנם, נחלקו הראשונים מה בדיוק היו עושים כשראו את הניצוצות (ראה הערה¹³), אך לדברי כולם באותה שעה שיצאו ניצוצות מהנברשת היה זמן הנץ החמה.

12. ועל אף פשטות הדברים נביא את דברי הראב"ע (בראשית לג, י): 'ישואלים ישאלו מה טעם 'ויזרח לו השמש? והלא ברגע אחד זורחת בכל העולם. ושאלתם תוהו. כי עת זרוח השמש בכל מקום ישתנה. והנה בין ירושלים ובין זאת המדינה שחברתי בה זה הפי' ושמה לוקא שעה ושליש שעה, וברחב י"ב מעלות, וזה הדבר ברור בלא ספק'. ועי' שו"ת רדב"ז (א, עו).

13. להבנת עניין זה יש להאריך קצת בסוגיית ותיקין. בסוגיא זו ארבע שיטות מרכזיות, ונציג אותן בקצרה:

המשנה במסכת ברכות (א, ב) אומרת: 'וגומרה (את ק"ש) עד הנץ החמה, ר' יהושע אומר עד ג' שעות שכן דרך בני מלכים לעמוד בג' שעות'. ובגמ' שם (ט, ב): 'דאמר ר' יוחנן: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה. תניא נמי הכי: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום'.

א. הרי"ף (שם ה, א), הרמב"ם (ק"ש א, יא) ועוד, קובעים שלכתחילה חובה לקרוא ק"ש לפני הנץ, ובדיעבד מי שלא קרא ק"ש לפני הנץ יכול לקרותה עד ג' שעות. לשיטה זו, דברי ר' יוחנן הם דין גמור ולא מעלה, ועד ג' שעות נאמר רק בדיעבד למי שאחר. (בהמשך נבאר איך תתיישב הגמ' של הנברשת לכל אחת מהשיטות)

ב. הרי"ף בתוספות (ט, ב ד"ה 'לק"ש', וביומא לו, ב ד"ה 'אמר') אומר שהלכה כר' יהושע שעד ג' שעות אפשר לקרוא ק"ש לכתחילה, אך מצווה מן המובחר לקרוא ק"ש כוותיקין, וכן פסק השו"ע (או"ח נח, א). לדרך זו דברי ר' יוחנן נאמרו כמעלה ולא כדן, אך מעיקר הדין אפשר לקרוא עד ג' שעות.

ג. שיטת רבינו חננאל (ט, ב) שו"ת ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה - 'גומרין' פירושו 'קורין', מלשון גמיר וסביר - לומדים, כלומר הוותיקין היו קורין את שמע מיד בהנץ החמה ולא קודם, וסומכים גאולה לתפילה ומתפללים.

ד. שיטת רבינו תם (תוס' יומא לו, ב ד"ה 'אמר', וספר הישר שו"ת סי' ח), שלכתחילה אין לקרוא ק"ש קודם הנץ כמו כל דבר שמצוותו ביום שאין לקיימו קודם הנץ, והוותיקין עשו כך כדי להתפלל מיד בהנץ החמה והיו קוראים ק"ש שוב אחרי התפילה. ואין הלכה כמותם. לשיטה זו, דברי ר' יוחנן וכן המשנה של ירד לטבול שמדברת בוותיקין דחויים מההלכה,

לכאורה, נראה שיש בזה סתירה למה שאמרנו שהגדרת הנץ והשקיעה תלויה בראיית העין, שהרי פה רואים שבראיית הניצוצות על הנברשת עוד לפני היראות השמש היה הנץ, אך האמת היא שאין כאן סתירה ואדרבא יש כאן השלמה. מה שאמרנו שתלוי בראיית העין אמת ויציב, אך פה נתחדש שכל שיש וודאות ע"י ראיית ניצוצות השמש המופיעות על הנברשת, נחשב וודאות גם לנמצאים במקום נמוך שאינם רואים את גוף השמש ממש.

חשוב להדגיש, שהילני המלכה לא עשתה את הנברשת לצורך ידיעת זמן הנץ, אלא לנוי המקדש. ובכל זאת, כשאנשי ירושלים ראו את קרני השמש יוצאות מהנברשת ידעו שכבר זרחה השמש, ממילא אין זה דין מיוחד בנברשת, ובכל מקום שיראו ניצוצות על איזה דבר יוכלו לנהוג כדין יום.

ניתן לתרגם דין זה בצורה מעשית, כשרואים בבוקר את קרני השמש בצד מערב על ראשי הגגות, על דודי שמש, או על מגדלי מים, וכן על ההרים (ולחפך בשקיעה), נדע בוודאות שכבר זרחה השמש (או שעדיין לא שקעה), ואין צריך לומר שאם קרניה נראות על הארץ, אין שום ספק שכבר זרחה השמש. (ועיין לעיל בהע' 5 שכתבנו שיש להבין כן מדברי רב שר שלום גאון).

סימן זה פשוט וברור, ומי שינסה לשים לב יבחין בכך, שאף במקומות שבהם העומדים בעמק יראו את גוף השמש זמן רב אחרי שיראו אותה העומדים בראש

ואין לקרוא ק"ש לכתחילה קודם הנץ, (אך בדיעבד יצא, ככל דבר שמצוותו ביום שאם עשאו מעלות השחר יצא). דומה לכך כתב בעל המאור (ב, ב מדפי הרי"ף).

לאחר הקדמה זו אפשר להבין את הגמ' ביומא שאומרת שבשעה שהחמה זורחת יודעים העם שבירושלים שהגיע זמן ק"ש. לשיטת ר"ח ור"ת אין שום קושיא, ואדרבא יש מכאן ראייה שזמן ק"ש הוא אחרי הנץ כל אחד מטעמו, אך לשיטת הרי"ף ולשיטת הרמב"ם וסיעתו קשה איך להסביר גמ' זו. ויש בזה ב' דרכים:

א. הריטב"יא (יומא לז, ב) אומר שהנברשת היא סימן לשאר העם שלא קראו ק"ש קודם הנץ שיתאספו ויקראו. ועדין קשה, מילא לפני הנץ יש טעם לסימן שיקראו קודם, אבל אחר הנץ מה הטעם לדעת מיד שהרי זמנה עד ג' שעות? אמנם, רבינו יונה לומד מכאן דין שמי שלא קרא ק"ש קודם הנץ יקדים לקרותה כל זמן שיוכל, וכך נפסק בשו"ע (נח, ב). אולם, עדיין צ"ב. ודרך זו יכולה אולי לפרנס את שיטת ר"י כיון ששאר העם עוד עשו כדיון, אבל לשיטת הרמב"ם וסיעתו עדיין יקשה.

ב. ובדברי המאירי (שם) מצאתי (וכן משמע בדברי המלחמות ברכות ב, א מדפי הרי"ף) שהנברשת הייתה סימן לשאר עמא דבירושלים שהתפללו כוותיקין לדעת שהגיע הנץ החמה ויסמכו גאולה לתפילה ויתפללו, והן אמת שיש כאן דוחק בלשון, שכתוב ויודעין שהגיע זמן ק"ש והוא מפרש שהגיע זמן תפלה (אפשר שהוא מפרש - והגיע זמן ק"ש לסימונו לכתחילה), אך יש כאן רווח גדול ביישוב הגמ' לשיטת הרי"ף והרמב"ם.

מ"מ לדברי כולם בזמן שבו נראו הניצוצות על הנברשת היה הנץ החמה. ומצאתי עוד בתוספתא שם (ב, ג): 'הילני המלכה עשתה נברשת של זהב שעל פתח ההיכל שבשעה שהחמה זורחת היו ניצוצות יוצאין הימנה ויודעין שחמה זורחת'. רואים בלי ספק שבזמן הארת קרני השמש על הנברשת נחשב כזריחת החמה לגמרי, וזה מסביר למה הראשונים נדחקו לבאר איך קראו ק"ש, ודלא כהמאירי (ברכות ט, ב) שכתב "שמא זהרורי חמה היו מגיעים שם קודם הנצתה מכח האדמומיות" שלא כעיקר שיטתו (שם, וביומא לז, ב) ולא כהרב נ"א רבינוביץ' שבאר כך בדעת הרמב"ם (יד פשוטה ק"ש א, יב. וביתר ביאור בכ"ע ישנה בשנה', תשנ"א, עמ' 252).

ההר, דקות ספורות לכל היותר לאחר שתראה לעומדים בראש ההר, ייראו קרניה בצד מערב באופנים הנ"ל.

[פשוט שאין להחשיב את קרני האור על העננים שנראות לפעמים זמן רב לפני הנץ, שא"כ נחשיב גם את קרני השמש החוזרות על הירח בעוד לילה, אלא רק מה שנראה על הארץ, וכלשון הפסוק (בראשית יט, כג): 'השמש יצא על הארץ', וכמו שמצינו בנברשת].

דרך נוספת - תצפית ממקום סמוך

זכינו להגדיר דרך אחת כיצד יכולים לנהוג היושבים בעמק בהגדרת הזריחה והשקיעה.

קיימת דרך נוספת, מורכבת מעט, אך פשוטה ליישום בימינו, שבאמצעותה יכולים היושבים בעמק לדעת את זמני הזריחה והשקיעה.

במשנה ביומא (כח, א): 'אמר להם הממונה: צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה! אם הגיע - הרואה אומר: ברקאי. מתיא בן שמואל אומר: האיר פני כל המזרח עד שבחרון? והוא אומר: הן'.

הרמב"ם בפירוש המשנה כתב: 'היה להם מקום גבוה במקדש שהצופה עולה עליו וכשרואה שהמזרח מתחיל להאיר אומר להם בורקי, ואומרין לו אלו שלמטה: 'עד שהוא בחרון', כלומר: הגיע האור לפי ראות עיניך עד חרון? והוא אומר להם: הין'.

באופן דומה פירש רש"י: 'צאו וראו - על החומה או על הגג'.

מדברי שניהם מבואר, שאף הנמצא במקום נמוך וחבירו הנמצא במקום גבוה מודיע לו שהגיע זמן מזמני היום - יש לו לנהוג על פי דבריו.

אם כן, אפשר לערוך לוח שמבוסס על תצפית כזו, ואף שאין מי שצופה בפועל, הלוח מגלה לנו שממקום הצופה כבר אפשר לראות שהגיע היום, ונחשב הדבר לוודאות,¹⁴ ובימינו דבר זה ניתן ליישום בקלות.

ראיה נוספת יש בדברי התוספתא, לגבי ששת התקיעות שזכרו במשנה (סוכה נג, ב) שהיו נוהגים לתקוע בע"ש, ג' להבטיל את העם ממלאכה וג' להבדיל בין קודש לחול. וז"ל התוספתא (סוכה פ"ד, ו-ז): 'ג' להבטיל את העם ממלאכה כיצד; חזן הכנסת נוטל חצוצרת ועולה לראש הגג גבוה שבעיר. התחיל לתקוע תקיעה ראשונה - הסמוכין לעיר בטלין וכו'.

יש לשים לב ללשון 'ועולה לראש הגג גבוה שבעיר' למה צריך החזן לעלות לשם? ונראה שיש שתי סיבות לדבר: אחת, כדי שישמעו אותו היטב, ולשם כך צריך מקום

14. ועיין משנ"ב (רצג, ס"ק ז): 'ואם יש לו מורה שעות שהולך בטוב, ויודע בבירור שהיה אתמול בזה הזמן לילה ע"פ הדין, דהינו שלושה כוכבים קטנים, נראה דיוכל לסמוך על זה, וכ"כ בברכי יוסף דיוכל לסמוך על מורה שעות'. ובודאי לא גרע לוח מזה.

גבוה. ועדיין יש מקום להבין למה דווקא על יגג הגבוה שבעיר, ונראה שהטעם שממש יכול לראות טוב את האופק ולדעת את הזמן המדויק ולהודיע לכל העיר.¹⁵ עכ"פ אף אם לא נכון טעם זה, בוודאי הדין אמת שהנמצאים בעיר נוהגים באיסורי שבת לפי הודעתו שהיא לפי מה שרואה מראש הגג. עוד התחדש כאן שאפשר להודיע גם בשמיעה אף בלא ראייה. ופעמים שבשמיעה אפשר להודיע רחוק יותר ופעמים בראיה, והכל לפי העניין.

ניתן למצוא דין זה בפוסקים בדברי הברכי יוסף (סי' שלא), שכתב על מילת קטן שנולד בבין השמשות של ע"ש: 'כל שנראה שמש אפילו משהו אפילו בראש הדבר הגבוה יותר שיש בעיר, מונין מאותו יום וכשאין נראה כלל בשום דבר מונין להבא. הרב בית דוד או"ח סימן קכו. וכן נתפשט המנהג בעיר קדשנו ירושלים תו' ועיר עז לנו חברון תו' מזמן גאוני הדורות שלפני דורנו'.

וכן כתב האשל אברהם בוטשאטש (סימן פט מהדו' מכוון י-ם): 'אודות נץ החמה, הגם שבביתו אינו רואה, מכל מקום יש לומר שכל העיר מקומו בכך, וכל שבשום מקום בעירו נץ החמה נראית בראש אילנות או הרים דסביב - הוה ליה נץ החמה היטב, וכן הוא אודות בין השמשות ויציאת כוכבים של שבת ויו"ט ק' כמו שאמרו חז"ל ממוציאי שבת בציפורי ומשמע שהוא כפי העיר. ואולי לשבת ק' (-קודש) כל תוך התחום הוה ליה כעיר, אך הרי משמע שהלימודים אודות תחום כולם מדרבנן ואין לתחום שייכות בדאורייתא, ואולי עיבור של עיר גם שמצאנוהו רק לגבי מילי דרבנן מ"מ לגבי דאורייתא כן הוא ומסביר ואין צורך לימודים מפסוק לכך'. בדברי שניהם רואים שגם ידיעה ע"י תצפית וכדומה נחשבת לוודאות, ובברכי יוסף אף מעיד שכן המנהג מאות שנים.

אמנם, ביחס לקביעה שכל העיר כמקום אחד, נראה שיש לסייג זאת לאופן שיש אפשרות להודיע בראיה או שמיעה כנ"ל, כי במרחק גדול אין טעם שאדם העומד במערב העיר ינהג כיום גמור מפני שאדם העומד במזרח רואה את השמש, כשלעומד במערב אין שום אפשרות לא לראות ולא לדעת על כך. ולדוגמא: לא מסתבר שהנץ בשכונת הר חומה בירושלים יהיה באותו זמן של הר נוף.

ביחס לראייתו של הא"א מתחום העיר אפשר לדחות, שלגבי תחום שבת הדבר תלוי במקום השביתה, ולגבי מקום דירתו של אדם יש משמעות לעיר כולה, אך לגבי הוודאות שהגיע היום אין משמעות לעיר, אלא לידיעה הוודאית של כל אחד ואחד. עוד יתכן לומר, שרוב הערים בזמנם היו קטנות¹⁶ ובמציאות שלהם 'כל העיר' הכוונה לעיר קטנה, ובעיר גדולה כמו הכרכים שקיימים היום, אף הם יודו לסייג זה.¹⁷

15. הרמב"ם (שבת ה, יח) בדין התקיעות מביא רק את טעם השמיעה. אולם, אף לשיטתו, התקיעה האחרונה היא ממש סמוך לשקיעה, כמבואר בדבריו בהלכה כ, ולכן בוודאי צריך שיהיה ממקום שרואים.

16. ואף שגם פעם היו ערים גדולות כמו שכתוב על נינוה (יונה ג, ג) שהייתה 'עיר גדולה... מהלך ג' ימים', וכן התקיימה רה"ר שמצויים בה ס' ריבוא, מ"מ רוב הערים היו בינוניות. עיין תוס' כתובות (ד, א ד"ה מתא מחסיא).

שאלת הגבולות

שאלה זו גרמה מבוכה רבה ביחס לגישה שזמני היום נקבעים עפ"י המציאות הנראית לעין האדם במקומו. יש ששאלו: וכי בעשתרות קרנים נמתין עד קרוב לחצות היום? ולכן יש שהלכו לפי גובה פני הים, ויש שחילקו מדעתם בין הר קרוב לרחוק, ושאר חילוקים.

נראה שאם נלך בצורה בטוחה לאור הראיות שהצגנו, בתרגום מעשי אלינו, לא נזדקק לחילוקים שונים. ראיית השמש היא הקובעת לעולם, ואפשרית הקדמה או איחור ע"י ראיית קרניה או העמדת צופה, וכן לוח המבוסס על הנ"ל.

ולשאלה עד איזה מרחק אפשר לקבוע זמן אחיד ע"י הודעה, תהיה התשובה - לכל מקום שאפשר להודיע ע"י ראייה או שמיעה. ושוב אין כאן ספק ואיננו נצרכים לשום חילוק, וגם לא נגיע להבדלים קיצוניים בד"כ, שכן אף במקומות עמוקים זה עניין של דקות ספורות.

ואם נשאל: מנין הגדר החדש של מקום שאפשר להודיע?

ראשית, כפי שראינו יש לנו ראייה מפורשת מן המשנה לגבי בית המקדש, ולכן במצבים כעין אלה נוכל להקדים וליותר מכך אין לנו ראייה, ומידי חסרון וודאות יום לא יצאנו.

שנית, יש לתת טעם אף שראייה אין בו, שמצינו בהלכה לגבי ראייה שהיא יכולה לחבר בין מקומות שונים לגבי הלכות מסוימות (ראה הערה¹⁸) וגם שמיעה בנידון

17. דחיה נוספת, ע"פ דברי רש"י והמאירי (יומא לו, ב), שמפרשים שמה שכתוב בגמ' 'לשאר עמא דבירושלים' הכוונה שהסימן היה לעם שעמדו בעזרה, מפני שלא יתכן שמי שנמצא במקום שאינו יכול לראות את הנברשת יחשב לו כיום. ואף לדברי הריטב"א שאומר שהנברשת הייתה סימן לכל יושבי ירושלים, יש לזכור שירושלים בזמן המקדש הייתה מאוד קטנה, וגם אם יש להסתפק באיזה גובה הייתה תלויה הנברשת ומהיכן בירושלים היו רואים אותה, מ"מ מסתבר שצריך וודאות מהמקום שבו הוא נמצא.

18. במשנה לגבי זימון (ברכות נ, א): 'בי חבורות שהיו אוכלות בבית א' - בזמן שמקצתן רואין אלו את אלו הרי מצטרפין לזימון, ואם לאו אלו מזמנים לעצמן ואלו מזמנים לעצמן'. ובמשנה לגבי שריפת קדשים שצריכה להיות במקום קדוש (פסחים מט, א): 'מי שיצא מירושלים ונזכר שיש בידו בשר קודש, אם עבר צופים (רש"י): מקום שיכול לראות בית המקדש משם) שורפו במקומו, ואם לאו חוזר ושורפו לפני הבירה מעצי המערכה'. ולגבי קריאת מגילה במקומות הסמוכין לכרך אומרת הגמ' (מגילה ג, ב): 'א"ר יהושע בן לוי כרך וכל הסמוך לו וכל הנראה עימו נידון ככרך, תנא סמוך אע"פ שאינו נראה, נראה אע"פ שאינו סמוך'.

וכן לגבי עדות המשנה אומרת (מכות ו, ב): 'היו בי רואין אותו מחלון זה וא' רואה אותו מחלון אחר וא' מתרה בו באמצע - בזמן שמקצתן רואין אלו את אלו הרי אלו עדות א', ואם לאו הרי אלו בי עדויות'. ובגמ' שם: 'אמר רבא: אם היו רואין את המתרה או המתרה רואה אותן - מצטרפים'.

ולגבי אכילת קדשים קלים ומעשר שני שאכילתם צריכה להיות לפני ה', המשנה אומרת (זבחים קיב, ב): 'באו לשילה נאסרו הבמות ולא הייתה שם תקרה אלא בית אבנים מלמטה ויריעות מלמעלן והיא הייתה מנוחה. קדשי קדשים נאכלין לפני מן הקלעים קדשים קלים ומעשר שני בכל הרואה'.

דידן נראה שאינה חלוקה ממנה,¹⁹ לכן יתכן לבאר שיש כאן גדר של חיבור ע"י הראיה והשמיעה והוא שייך רק בטווח זה. הסבר זה בא על גבי המציאות שעליה יש לנו ראייה, ונותן לה הסבר אפשרי המניח את הדעת, ואף אם אינו נכון, לא ישתנה הדין.

הסתרים באופק ויום המעונן

כל מה שאמרנו טוב ויפה בימים בהירים בלי עננים ושכשאיין הסתרים באופק, אבל ביום המעונן וכן כשיש עננים בקו האופק שמסתירים את השמש, אם אפשר לראות ע"י אחד הסימנים שהתבארו לעיל או ע"י שעון ולוח מדויק הרי יש כאן וודאות, ובהעדר אפשרויות אלו, יש ללכת אחר הוודאות הגמורה ולהסתלק מן הספק.

דין זה מופיע בגמ' בשבת (לה, ב) ונפסק בשו"ע (רסא, ג): 'מי שאינו בקי בשיעור זה, ידליק (נר שבת) בעוד שהשמש בראש האילנות, ואם הוא יום המעונן ידליק כשהתרנגולין יושבים על הקורה מבעוד יום, ואם הוא בשדה שאין שם תרנגולים ידליק כשהעורבים יושבים מבעוד יום'.

בהלכה זו ניתנו כמה סימנים לוודאות: שמש בראשי האילנות, תרנגולים ועורבים. הרי שיש ללכת אחר הוודאות, ואם אין וודאות - יש להחמיר ולהסתלק מן הספק, כמו שכתב השו"ע (רצג, ב) לגבי צאת הכוכבים: 'ואם הוא יום המעונן ימתין עד שיצא הספק מליבו'. ומקורו בדברי תלמידי ר' יונה בברכות (א, ב מדפי הרי"ף), שמאריך בחיוב להסתלק מן הספיקות.

מקומות גבוהים

הנמצא בראש מגדל גבוה²⁰ או טס במטוס (ראה הערה²¹), כל שרואה את השמש, יכול לנהוג כיום גמור שהרי רואה בעיניו את השמש, ואין וודאות גדולה מזו.

בכל המקומות הללו רואים שיש משמעות לראיה, וע"י הראיה נחשב כמקום אחד לעניין זימון, שריפת קדשים, קריאת מגילה, עדות, ואכילת קדשים קלים ומעשר שני.

19. א. כמבואר בתוספתא הני"ל לעניין קבלת שבת בפירוש. ב. בגמ' ברי"ה (כה, ב) נאמר 'לא תהא שמיעה גדולה מראיה' היינו שלגבי עדות שמיעה פחותה מראיה, אבל במקום שאין דיני עדות ואין חשש לשקר שמיעה עכ"פ לא גרועה מראיה (עין ח"מ אה"ע מב, ט), וכ"ש בנידון דידן שזה רק הודעה. ג. בשע"ת (נה ס"ק יד) הביא בשם תשובת 'מלכי בקדש': 'מי שביתו אחורי ביהכ"נ וביניהם חלון קטן ששומע משם כל מה שאומרים, המתפלל שם חשיב כמתפלל עם הצבור', וזה דומה לדוגמאות הני"ל לגבי ראיה.

20. כן פסק הגרש"ז אויערבך, (מנחת שלמה ב ד, לו. ספר פוע"ה פרק יב הערה 39) וכן פסק הגר"מ אליהו, ודבריו הובאו בספר פוע"ה (שם), ומדבריו משמע שאף במטוס הדין כן.

21. העירני הרב נבצל שליט"א בדעת הגרש"ז, שאמנם לגבי מגדל הדין כן, אך לגבי מטוס צריך ללכת לפי הקרקע. להלן יתבאר שכן דעת הגר"מ טוקוצ'ינסקי, ע"פ שיטתו. והגרש"ז, אף שלא מסכים עם עיקר שיטתו של הגר"מ ט, במטוס מודה לדבריו. אמנם, ע"פ מה שבארנו שהעיקר ע"פ מראה העין, קשה לקבל חילוק בין מגדל למטוס.

השיטה האסטרונומית והמישורית

ביאור המושגים

ישנם לוחות שכתוב בהם הזריחה המישורית או האסטרונומית וכדו'. ראשית, נבאר מושגים אלו, ואח"כ ננסה לעמוד על מקורם. המושג זריחה ושקיעה מישורית, פירושו, שמהמקום שבו אדם נמצא, מנכים את כל ההרים המסתירים ממזרח וממערב, ומחשבים מה היה נראה אילו לא היו הרים כלל, ולפי זה ינהגו. והמושג זריחה ושקיעה אסטרונומית פירושו, שמחשבים כאילו כל הארץ ישרה, ואף אם הוא בהר גבוה יחשב כאילו הוא באותו מקום בגובה פני הים, ועל פי חשבוננו ינהג בזמני היום.

שיטת הגרי"מ טיקוצ'ינסקי

הגרי"מ טיקוצ'ינסקי בספרו 'בין השמשות' (פרק ה, ד ופרק ז, א-ג) קובע שכאשר יש הרים המסתירים את קו האופק - יש לנכותם ולחשב את הזריחה והשקיעה כאילו אין הרים. טעמו הוא שלא יתכן שאדם הנמצא בעשתרות קרניים יחכה עד לראיית השמש, ולכן אין לחלק בזה, ולעולם אין להתחשב בהסתרת ההרים. אולם, הסתפק לשיטתו, באדם הנמצא במקום גבוה ששם השקיעה מאוחרת (והזריחה מוקדמת) מפני שממקום גבוה נראית זווית רחבה יותר מכדור הארץ והשמש נראית אף כמה דקות לאחר שנעלמה מהמישור, אם יש לו לנכות את הזמן הזה ולחשוב כאילו אינו בראש ההר, או שיש לו ללכת אחר מראה עיניו, וקבע שיש לו ללכת אחר מראה עיניו, לאחר שצירף לזה עוד כמה ספיקות שאף אחר השקיעה יתכן שעדין יום. אולם, לגבי הטס במטוס כתב שינהג כיושבי הארץ תחתיו. ובקיצור, דעת הגרי"מ ט: כשהרים מסתירים ינהג כדרך המישורית, וכשרואה בעיניו ינהג כמראה עיניו, למעט מטוס שאין להקל כ"כ. ובהגהות הגרא"ז מלצר (שם עמ' קנז אות ז. ובאבן האזל ק"ש א, יט) חלק עליו, וטען שאף הנמצא במקום גבוה אין לו להקל ולהתנהג כיום, כאשר הוא מאוחר יותר מהחשבון האסטרונומי אילו היה המקום במישור, למרות שרואה בעיניו את השמש. והעיר שם הגרי"מ ט, שכיון שלא הסכים עימו הגרא"ז - אין לסמוך על דבריו למעשה. ובקיצור, לדעת הגרא"ז, יש לנהוג לפחות לחומרא כמו השיטה האסטרונומית. ואחר בקשת מחילה משני גדולים אלו, תמה אני מאוד על עיקר דבריהם בניכוי ובחשבון, שאין לדברים אלו עיקר, והם נגד דברי ראשונים מפורשים, וכן נגד הסברא, כדלהלן:

- א. מקור - לא מצאנו בשום מקום גדר של זמן מישורי או אסטרונומי בגובה פני הים (ואמנם הגרימ"ט הביא איזה רמז לזה מהסמ"ג, אך אין בו הכרח, ואין בכוחו כדי לקבוע גדרים כאלה²²).
- ב. דברי הראשונים והפוסקים - דבריהם מנוגדים למה שהתבאר במסכת מגילה, בראשונים ובפוסקים שהבאנו, שקובעים שראיית השמש היא הוודאות הגמורה להקל ולהחמיר.
- ג. הסברא - שיטה זו היא נגד הסברא, שכן לא יתכן שחז"ל נתנו גדרים שאין שום דרך לאדם פשוט לעמוד עליהם במקום שבו הוא עומד (וכש"כ בזמנם שלא היו שעונים ולוחות).

דיון בראיות שיטה זו

יש מביאים לשיטה המישורית או האסטרונומית ראייה מפירוש רש"י לגמ' בשבת (ק"ח, ב): 'אמר ר' יוסי יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא וממוציאי שבת בציפורי'. ופירש רש"י: 'ממכניסי שבת בטבריא - מפני שהיא עמוקה ומחשכת מבעוד יום וסבורין שחשכה. וממוציאי שבת בציפורי - שיושבת בראש ההר ובעוד שהחמה שוקעת נראית שם אור גדול ומאחרין לצאת'. מבואר בדברי רש"י שהקדמת אנשי טבריא אינה מדינא, אלא הם סברו שחשכה והכניסו שבת, בעוד שמדינא עדיין יום גמור הוא. וכן כתבו ר' ניסים גאון והמאירי שם.

לא זו בלבד, בספר מהרי"ל כתוב (מנהגים הלכות תפילה ה): 'ואם שהה עם החזרה (חזרת ההלכה) סמוך לצאת הכוכבים מ"מ היה מתפלל תפילת המנחה, ומייתת ראייה מפרק כל כתבי, א"ר יוסי יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא. ר"ל מתוך

22. בסמ"ג (עשין ט) כתב: 'ושמעתי שיש במדרש זכור בים ושמור ביבשה, פירוש בים אין שם צל בתים ואילנות ונראה שהיום גדול אף כשהוא סמוך לחשיכה, וביבשה בעיר אף כשהוא יום גדול דומה שהוא סמוך לחשיכה. לכך אמר זכרהו בים, וכיוצא בה בעיר היושבת בראשי ההרים בכניסתו להקדים לקבל שבת מבעוד יום, ושמור כלומר המתן בעיר ביבשה ביציאתו עד שתחשך. שמור לשון המתנה כמו שומרת יבם, וכן ראיתי במכילתא זכור מלפניו ושמור מלאחריו מכאן שמוסיפים מחול על הקודש'. ומזה רצה להוכיח שהולכים לפי הנראה בגובה פני הים. ויש לדחות ראייה זו מכמה סיבות: א. שלא נמצא כן באף מדרש בפירוש, [אמנם דבר דומה נמצא בפסיקתא רבתי (כג): 'זכור נתן ליורדי הים שאינם יודעים אם באיסור הם מטלטלים אם בהיתר הם מטלטלים שמור נתן ליושבי היבשה'. אולם, הזרע אפרים והרד"ל שם ציינו לדברי הסמ"ג, ואמרו שאין נראה כדבריו ממדרש זה], אם כי אפשר שהסמ"ג למד זאת ממדרש אחר שאיננו מכירים. ב. מלשון הסמ"ג 'ושמעתי שיש במדרש' משמע שלא ראה מדרש זה. ג. אף אם נתייחס לדברים כמדרש מפורש - אין זה דברי המדרש אלא ביאור הסמ"ג, ואף הסמ"ג לא כתב שהולכים אחר גובה הים, אלא כתב שבים וכן בעיר שיושבת בראש ההר והשקיעה מאוחרת יש להקדים קבלת שבת במקומות אלו כמו בעיר רגילה שיש צל בתים ואילנות, ואין שם כ"כ וודאות ולכן נוהגים להקדים לקבל שבת. וכמו כן ביום ביבשה בעיר שמחשיך מוקדם שמור ואל תוציא את השבת עד שעה שמחשיך לגמרי. ד. אף זה נראה שהוא מצד תוספת שבת ולא מדינא, כמו שמסיים הסמ"ג בשם המכילתא, 'מכאן שמוסיפים מחול על הקודש' ואין בזה כל רמז לדברי הגרימ"ט.

שישבו בין ההרים ומחשכי להו מבעוד יום וממוציאי שבת עם יושבי ציפורי ר"ל שישבו בראש ההרים. אלמא בני טבריא גם אם החשיך להם בין ההרים מ"מ אחורי ההרים עוד היום גדול ועדיין לא עבר שעת מנחה. ואמר שקבלה בידו מרבו הגדול מהר"ש.

דברי המהרי"ל הובאו בדרכי משה (רלב) ובמג"א (רלג, ז). הרי שלמדו מכאן הפוסקים שאין השקיעה נקבעת לפי ראיית העין, אלא מאוחר יותר.

על ראייה זו יש להשיב שלוש תשובות:

א. בפירוש הגמ' בשבת ישנה מחלוקת ראשונים. הר"י מיגש (בשו"ת סי' מה. הובא בקיצור בגליון הש"ס שם) מבאר שהנהגת יושבי טבריא וציפורי היתה מדינא ולא מחומרא, ודברי ר' יוסי מתפרשים שהלואי שיהא חלקו עם האדם שמכניס שבת בטבריא ובמהלך השבת הולך לציפורי ומוציאה שם. ומרוויח עוד כמה רגעים של קדושת שבת מדינא. לדעת הר"י מיגש בהסתלקות השמש מראשי ההרים, אפילו בטבריא מתחיל בין השמשות, ודבריו הם ראייה נוספת להגדרתנו.²³

ב. גם בדברי רש"י לא מופיע גדר ברור מתי כן השקיעה, ואי אפשר ללמוד מדבר לא ברור. בנוסף, יש לומר ששאני טבריא שנמצאת בצלע ההר והריה המערביים גבוהים מאוד והם כחומה, ואין ללמוד ממנה לשאר מקומות, ובפרט שאפשר שקרני השמש נראות עדיין במזרח (על הרי הגולן) וא"כ יום גמור הוא מדינא, כפי שנתבאר לעיל.

ובנוסף, במקומות אחרים ברש"י רואים להדיא שהשקיעה בהיעלמות השמש מהעין, וראה הערה.²⁴

23. נראה שדעתו כדעת הרמב"ם שאין דין תוספת שבת. עיין ב"י (רסא, ב ד"ה והרמב"ם) וביאור הגר"א שם (רסא, ב). מסיבה זו הוא לא יכול לפרש את דברי ר' יוסי על תוספת שבת, משום שאין בכך מעלה, אלא בתוספת זמן שהוא שבת מדינא. ויש להאריך בזה ואכ"מ.

24. א. בסוף פרק כירה בדין בין השמשות (לה,א) איתא: 'ר' נחמיה אומר כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל.

ואמר רבי חנינא, הרוצה שידע ששעורו של ר' נחמיה, יניח חמה בראש הכרמל וירד ויטבול בים ויעלה, וזהו שעורו של ר' נחמיה.

וברש"י: 'כרמל הר על שפת הים, וחמה סמוך לשקיעתה נראית על ראשי ההרים, ובכדי שירד ויטבול ויעלה הוי לילה'. נראה להסביר דבריו: מדובר באדם שעומד בשפת הים, ורואה את החמה בראש הכרמל קודם שקיעתה, ומניחה - כביכול משאיר אותה שם, ויורד וטובל ומתלבש, ושעור זמן זה הוא ביה"ש של ר' נחמיה. (נראה שהמקום האפשרי גיאוגרפית זה במקום הבולט ביותר במפרץ חיפה שהנמצא שם על חוף הים, ממזרח להר, רואה את החמה קודם שקיעתה בראש הכרמל. אמנם, יתכן גם שהיה לרש"י חסרון ידיעה גיאוגרפית, ומ"מ כך נראה בהבנת רש"י).

חיזוק להבנה זו יש במשנה בזבים (א,ה) "ראה אחת מרובה כשלוש שהיא כמין גד יון לשילוח שהן כדי ב' טבילות ובי' סיפוגין הרי זה זב גמור".

ובתוספתא (שם א,ד) "כמה הוא שעור כדי טבילה וסיפוג, כדי שיראה ויטבול ויעלה ויסתפג, וכמה שעורה של ראייה מרובה כמין גד יון לשילה שהן בי' טבילות ובי' סיפוגין. ר' שמעון אומר

ג. דברי מהרי"ל שהובאו ברמ"א ובמג"א אינם ראייה כלל, כי המהרי"ל²⁵ וכן הרמ"א והמג"א כולם סוברים כשיטת רבינו תם, ולשיטתם אף ג' מילין לאחר

כדי הקפת הבית מבפנים, משלו משל למה הדבר דומה לחבל של מאה אמה כיצד ראה בתחילת מאה ובסוף חמישים ובסוף מאה, או בתחילת מאה ובסוף מאה."

ובאר הר"ש (במשנה הני"ל) שהשיעור של הקפת הר הבית הוא לשיטת ר' שמעון, והמשל של החבל הוא רק אליבא דת"ק, ומבואר ששיעור שתי טבילות ושתי סיפוגין הוא שיעור הילוך מיל (-) אלפים אמה, שהרי הר הבית חמש מאות על חמש מאות אמה). א"כ יוצא נפלא, ששיעור טבילה אחת וסיפוג אחד הוא חצי מיל, ומתאים כפתור ופרח לדברי רש"י, ששיעורו של ר' נחמיה הוא חצי מיל, ור' חנינא נותן סימן לשער זמן זה, שהעומד על שפת הים ורואה את השקיעה בראש הכרמל, ויורד וטובל ומסתפג, יודע שעבר שיעור הילוך חצי מיל ועבר בין השמשות.

ע"פ זה נראה שרש"י סבור כשיטת הגאונים, שהרי פירש שהעומד על שפת הים מודד את זמן בין השמשות מהיעלמות השמש מעיניו אף שהיא על ראש ההר, ומכאן ראייה הפוכה למה שרצו לתלות בדברי רש"י ז"ל, וכן ראיתי בתשובת מהר"ם אל אשקר (צו) שהוכיח מדברי רש"י אלו דלא כר"ת, וכן ראיתי (בהזמנים בהלכה) בשם המנחת כהן.

(הערה: בארנו את רש"י ע"פ גירסת הר"ש 'כדי הקפת הר הבית' וכך פירושו יעוין שם, אמנם הגר"א גורס 'היקף הבית' ומבאר שמייירי על הקפת ההיכל, והמשל של החבל מתאים מאוד גם לת"ק, וראה גם בחסדי דוד).

מקור נוסף הביאו כמה אחרונים מרש"י בברכות (ב, ב) לגבי עני שכתב: 'העני - שאין לו נר להדליק בסעודתו' (-ולכן זמן אכילתו לפני שיש חושך מוחלט). ובין אם נפרש כהה"א שעני וכהן חד שעורא הוא, ובין אם נפרש כמסקנא שעני מאוחר, זה ודאי לא יתכן בצאת הכוכבים של ר"ת שאז כבר אין שום אור.

אמנם, יש שהביאו ראייה שסובר כשיטת ר"ת מהוספה שיש ברש"י (ברכות ב, א מדפוס שונצינו הובא במהדורת וגשל) שכתב שם שצאת הכוכבים הוא בשקיעת אורה ה' מיל לאחר השקיעה. מלדבר שספק אם יצא זה מעטו של רש"י, כל זה לגבי צאת הכוכבים שהוא בה' מילין כמו שכתוב בפסחים צג, ב, (יתכן שנוקט כלשון המחמירה) אבל לומר מכאן שאחרי השקיעה יום גמור, לא נזכר מזה כלום בדבריו. ואדרבא, בדבריו מפורש הפך זה בשני המקומות הנ"ל.

25. בספר הזמנים בהלכה לר' בנין (פרקים מד-מו) האריך בסקירת מנהג ארצות הגולה בצאת הכוכבים, והאריך שמנהג אשכנז הרווח היה כר"ת, וכתב שם (פרק מא הע' 18) שקרוב הדבר שמהרי"ל נהג כשיטת הגאונים. אולם, נראה שטענתו שנהג כגאונים אינה נכונה מכמה טעמים: א. הראיות שהביא אינם מוכרחות, ואף הוא לא טען כך בוודאות. ב. נכתב ספר עב כרס על מנהגי מהרי"ל, וסביר להניח שאם היה מנהגו שונה מהמקובל בארצות אשכנז היינו מוצאים לזה תיעוד כלשהו. ג. מדברי מהרי"ל עצמו יש להוכיח בוודאות שסבר כשיטת ר"ת, שבתשובה (סימן לג) לגבי תענית יחיד כתב: 'ובחול הוי השלמה בגמר שקיעה דהיינו צאת הכוכבים וכמו שנהגו. ויש להאריך קצת לבאר זאת: בגמ' במסכת תענית (יב, א) כתוב: 'ואמר ר' חסדא: כל תענית שלא שקעה עליו החמה אינה תענית'. משמע שלאחר שקיעה החמה, אע"פ שלא יצאו הכוכבים - אפשר לאכול. אולם, המרדכי בשבת (תנה) כתב: 'מצוותה (-נר חנוכה) משתשקע החמה. פי' מסוף שקיעת החמה, דהיינו צאת הכוכבים, דשרגא בטיהרא לא מהני. וכן הא דאמרינן בתענית כל תענית שלא שקעה עליו החמה לאו שמייה תענית, היינו נמי צאת הכוכבים, ומתחילת שקיעתה עד צאת הכוכבים הוי מהלך ה' מילין'. היינו שמפרש ששקיעת החמה היינו גמר שקיעה והוא צאת הכוכבים, וכדבריו כתבו הראב"ה (תענית תתנח) והטור (תקסב, א). והב"י (בשם ר' פרץ בשיטת ר"ת) באר שאע"פ שסוף שקיעה' זה תחילת בין השמשות, וזה לפני צאת הכוכבים, מ"מ לפי שהעולם לא בקיאים, נהגו להמתין עד צאת הכוכבים.

לעומת שיטה זו, בהגהות רבינו פרץ לסמ"ק (צו), הובא באורחות חיים תענית ט, ושם משמע שזה עיקר שיטתו) כתוב: 'הרבה בני אדם נוהגין לאכול בתענית מיד ששקעה החמה, ומביאין ראייה לדבריהם מההיא דאמרינן כל תענית שלא שקעה עליו חמה אינה תענית'. כלומר שמיד

היעלמות השמש עדיין יום גמור הוא, ואין לזה שום עניין לשיטה האסטרונומית. לעומת זאת, לדידן, שאיננו פוסקים כר"ת - לא נוכל ללמוד מדבריו כלום, ואף החוששים לשיטת ר"ת זה רק לחומרא ולא לקולא.

טענה נוספת נשמעת, שאנו רואים שחז"ל השתמשו באמצעים שברשותם (נברשת וכד') להגיע לוודאות, והיום שיש אפשרות להגיע לוודאות ע"י תוכנות וחישובים של הקו האסטרונומי האמיתי - עלינו לחשב על פיהם.

על כך יש להשיב שבירור וודאות אין כאן, אלא חידוש גדר יש כאן, שהזריחה והשקיעה אינם לפי ראות העין אלא לפי קו אסטרונומי כלשהו, ואף שדבר זה יכול להיות הגיוני - מי ביקש זאת מידינו לחדש גדרים ללא מקור ולהכניס עצמינו בספקות של חילול שבת, הפסק טהרה, ותפילה בדיעבד?²⁶ שהרי העושה כמו שעשו חז"ל - בוודאי טוב עושה, והבא לחדש - ידו על התחתונה.

כאן המקום להעיר, שלמעט הרימ"ט והרא"ז לא מצאתי מקור נוסף לדרכים אלו (למעט מחברי הזמן שהביאום), ואף בדבריהם, לרימ"ט ככלל יש ללכת כמראה העין, ובהסתרת הרים יש לנכותם כדרך המישורית. ואף הרא"ז שהוא היחיד שאמר כשיטה האסטרונומית אמר זאת רק לחומרא ולא לקולא. על כן ההולך בדרך המישורית עוד יכול לומר שהוא סומך על הרימ"ט, אע"פ שביארנו שדבריו מוקשים מאוד ומנוגדים לדברי הפוסקים, אבל לדרך האסטרונומית אין במי להתלות, שכן לא נאמרה אלא מספק ולחומרא.

בשקיעה אפשר לאכול, וכ"כ היראים (רעד, ווילנא 302) ורבינו יונה (המובא ברא"ש שבת ב, כג. ועיין ביאור הגר"א תקסב, ב).

דבר מעניין הוא, שכל האוחזים בדרך הראשונה פוסקים בצאת הכוכבים כשיטת ר"ת, וכל האוחזים בשיטה השנייה נוקטים בדרך הגאונים (יש לזה ראיות ואכ"מ). וההסבר לכך פשוט: הפוסקים כר"ת לא יכולים לבאר גמ' זו כפשוטה, שלא יתכן שנתיר למתענה לאכול לאחר שקיעת החמה, בזמן שהוא יום גמור, ולכן נדחקים לבאר שמדובר בגמר שקיעה שהיא צאת הכוכבים, אבל ההולכים בשיטת הגאונים אינם צריכים להוציא גמ' זו מפשוטה, ומפרשים שגזרו תענית רק על יום גמור ולא על בין השמשות שהוא ספק.

א"כ, כשהמרי"ל משיב לשואלו שהשלמת תענית היא בגמר שקיעה שהיא צאת הכוכבים ברור כשמש שהוא מעתיק את פסק בעלי התוס' שבשיטתם הוא הולך.

ראיה אפשרית נוספת ניתן להביא משו"ת מהרי"ל החדשות (סימן לא). שם נמצאת רק השאלה ללא התשובה, אך לשון השאלה היא: 'הוי' מוי' כי באיטלי' של רומי הורה א' מהמורים וכו' ובהמשך השאלה מבאר שהורה המורה כשיטת ר"ת, ויתכן לפרש את השאלה 'הורה מוריניו' - הכוונה שכך שמע השואל ממהרי"ל עצמו או עכ"פ בשמו ועכשיו מברר את קושיותיו. ואולי הראיה הכי גדולה שמהרי"ל נהג כר"ת, היא הנהגתו בתפילת מנחה, שאם פסק כהגאונים קשה להבין איך הקל כ"כ בתפילת מנחה.

26. כמבואר בסימן נח, ועי"ש במ"ב שאם עושה כן בקביעות ללא צורך אף בדיעבד לא יוצא.

חילוק בין הרים קרובים לרחוקים

פתרון נוסף יש בספר הנברשת²⁷ (עמ' ה-ז) לחלק בין הרים קרובים שלא מתחשבים בהם לבין הרים רחוקים שמתחשבים בהם. ראייתו היא מהנברשת, שהנברשת (לטענתו, ע"פ חישוב מסוים) הראתה את זמן הזריחה מעל הרי מואב עוד לפני שעברה השמש את הר הזיתים. ומכאן רוצה ללמוד שהרים קרובים כדוגמת הר הזיתים מנכים ולא מתחשבים בהסתרם, והרים רחוקים כדוגמת הרי מואב לא מנכים ומתחשבים בהסתרם. והביא (דף נח-ס) ששאל את המהרי"ל דיסקין והסכים עמו, וגם היום יש שרוצים לאמץ דרך זו והסתפקו מה הגבול בהרים שבתוך הטווח שבין הרי מואב להר הזיתים, וחידשו בזה כל מיני גדרים²⁸ שלא שמעתם אוזן, כגון הרים שבתוך תחום שבת או מהלך יום אחד וכו', כל מיני שיעורים שלא מצינו להם שום רמז בחז"ל ובראשונים.

אמנם, המעיין בלשון מהרי"ל דיסקין²⁹ יראה שלא היה הדבר ברור כ"כ למהרי"ל והסכים עמו באופן מסופק בעיקר להחמיר בזריחה, אך להקל בשקיעה לא הסכים עמו.

דרך זו, כקודמותיה, בנוסף להיותה מחודשת ובלי מקור, אינה יכולה להתאים למציאות בזמן חז"ל שלא היה באפשרותם לנכות שום הר ולו הקרוב ביותר. לעומת זאת, לפי דרכנו אין שום חילוק, ואף שלפעמים נאמר שכבר יום וודאי קודם שנראית השמש, אין זה באמצעות חישובים אסטרונומיים, אלא בראיית קרניה או באמצעות לוח שמבוסס על תצפית, שאז יש וודאות גמורה שהשמש על הארץ, אלא שאת הצופה מחליף הלוח. ואף ביום מעונן הלוח מודיע לנו שהשמש על הארץ אע"פ שאינה נראית לנו. וכל זה היה שייך גם בזמנם.

(השגתנו על בעל הנברשת אינה על עצם הגדרתו בזמן הנץ, שהוכיח באריכות מרובה שהוא בהיראות השמש בפועל, אלא על החלוקה של סוגי ההרים שיש לנכות).

חישוב שעות היום

לגבי חישוב שעות היום (הזמניות, למי שמחשב מהזריחה ועד השקיעה), יש דיון האם לחשב לפי הזריחה והשקיעה האמיתית או לפי מה שנקרא הזריחה והשקיעה האסטרונומית. במאמר זה לא באנו לדון בכך. אולם, יש לדעת שגם אם נאמר שהחישוב הוא לפי הזריחה והשקיעה האסטרונומית, אין זה מפני שזהו זמן

27. ר' חייא דוד שפיטצער, חי בירושלים בתקופת המהרי"ל דיסקין, והרעיש עולמות בעניין זה.

28. עיין בספר 'אור השנים' הנדפס מחדש (תשע"ב) ובסופו כמה מאמרים בעניין, ראה עמ' קצה ועמ' רנג.

29. וזה לשון התשובה הסופית של מהרי"ל (דף ס): 'אם להכריע לעניין ספיקות שבת - אני איני מכריע, אבל בעניין תפילה אומר אני בפירוש שצריך להיות כמו שאמרתם אתם, ואינם צריכים לנכות מהרי מואב ואינם צריכים עוד להקדים כלל, עכ"ל'.

הזריחה והשקיעה ההלכתית, אלא מפני שחלוקת שעות היום נעשית בהתאם למצב השמש, (כמו שרואים בישעיהו לגבי מעלות אחז, וכן במסכת כלים יש תיאור על אבן השעות³⁰), ודבר זה אינו תלוי כלל בדין הזריחה והשקיעה באותו מקום, אלא במצב השמש ברקיע (כגון רביע היום לזמן ק"ש, וחצות היום לזמן שחרית וכו'). לעניין זה גם האדם הפשוט רואה את מקום השמש בשמים, ואין הכרח שחשבון השעות יהיה תלוי בזריחה ובשקיעה.

הנהגת ציבור

במסכת שבת (קיד, א-ב) במשנה מובאת מחלוקת האם חלבי קרבנות שבת קרבים ביום כיפור. בגמרא אמר ר' זירא שכשהיה בבבל חשב שדין הברייתא שיום הכיפורים שחל להיות ערב שבת - לא היו תוקעין. ובמוצאי שבת לא היו מבדילין (שאינן טעם בתקיעה ובהבדלה, שהרי איסור מלאכה נמשך) כדברי הכל הוא. אולם, כשבא לארץ ישראל שמע שר' שמעון בן פזי אומר שהוא רק לשיטה הסוברת שחלבי שבת אינם קרבים ביו"כ, שהרי לשיטה שסוברת שקרבים, יש טעם לתקוע שידעו שחלבי שבת קרבין ביו"כ, וענה לו ר' זירא שאפשר שזה לדברי הכל, אלא שהכהנים זריזין הן ואינם צריכים לתקיעה לדעת שיצא שבת ונכנס יו"כ, ושאל מר קשישא את רב אשי וכי אומרים שכהנים זריזין הן, והלא שנינו שתוקעין במקדש שש תקיעות להבטיל את העם ממלאכה ולהבדיל בין קודש לחול, וענה לו רב אשי כשם שענינו לגבי הנברשת שהיא סימן לק"ש לשאר עמא דבירושלים, הכא נמי לשאר עמא דבירושלים, ובאמת לכהנים אין צורך בזה. אלו דברי הגמרא.

רואים כאן שני עקרונות חשובים מאוד:

א. הזריזים יודעים את זמני היום בעצמם ובקיאם בהם ואין להם צורך בסימנים. ב. לשאר העם יש צורך בסימנים ברורים שאין לטעות בהם לידיעת זמני היום. על פי זה מובן הסייג של חז"ל להמתין עד הנץ החמה. אע"פ שמעלות השחר יום גמור הוא, לפי שציבור צריך להיות מונהג בדרך ברורה, ולכן נתנו סימן שברור לכל.

על פי זה יש לומר שכל מה שאמרנו על ידיעת הזמנים, בוודאי שראוי ונכון לזריזים ולת"ח להיות בקיאים ורגילים בהם, ומאידך הנהגת העם צריכה להיות בדרך ברורה ונוחה בלי סיבוכים מיותרים. לאור זאת, יש לשקול אמירת שעה מוקדמת או מאוחרת לחומרא אף שאינה מדוייקת לגמרי. (בדרך כלל, ביחס לזריחה החומרא היא לאחר, וביחס לשקיעה להקדים).

³⁰ ישעיהו לח, ז-ח, ועיין רש"י שם. וכן במסכת כלים יב, ה' מסמך של אבן השעות, ועיין פירוש הרמב"ם שם.

עוד יתכן שאף כשאפשר לדייק בשניות - אם דבר זה מכביד על הציבור יש לוותר עליו. מאידך, על עורכי הלוחות חובה גדולה לעשות את כל המאמצים להגיע לדיוק מוחלט ע"מ למנוע מכשול.³¹

שימוש בלוחות

נסיים בשאלה שפתחנו בה: האם נכון להשתמש היום בלוחות? והתשובה, שלא הלוח קובע אלא המציאות. ולכן, אם הלוח מתאים למקום שנמצאים בו, יש לסמוך עליו מפני שהוא משמש כבירור למציאות הנראית, ופותר ספיקות ביום מעונן וכדומה.

דבר נוסף: אף אם הלוח מתאים, במקום צורך יש לפקוח עיניים ואין להתעלם ממראה העין. לדוגמא, אשה שטרם עשתה הפסק טהרה ומסתכלת בלוח ורואה שעבר זמן השקיעה, והיא גרה בקומה עשירית ודירתה צופה על הים, ואם תסתכל מהחלון תראה את השמש במלוא הדרה - אין לה להחמיר ללא צורך כי 'כך כתוב בלוח'.

דוגמא נוספת: אם כתוב בלוח שהזריחה בשש וחמשה, וחמש דקות קודם רואים שכל הרי המערב מוצפים קרני שמש, ולהפך בשקיעה, יש לנהוג כיום וודאי אף לפני הזריחה ולאחר השקיעה, ודבר זה יכול להיות מאוד מעשי.

חשוב לזכור שלא ניתנה תורה למלאכי השרת ולא למחשבים, וגם היום שיש דרכים לחשב, ויש לוחות ואפשר לפתור הרבה ספיקות - אין לשכוח את גדרי הדין וליישם, וכן לדעת איך לנהוג בהעדר אמצעים אלו בצבא בטיולים וכדומה.

והיום ב"ה זכינו ומצויים לוחות שמבוססים על ראיית העין כמעט לכל מקום בארץ ובעולם ואפילו לטסים במטוס.

31. לגבי הנהגת ותיקין בדקדוק הזמן נחלקו ראשוניים. רבנו יונה (הא ד"ה וכתב) כתב שחובה לכל אחד לקרוא ק"ש לפני הנץ ותפלה לאחר הנץ (כשיטת הרי"ף והרמב"ם לעיל הערה 13) ולמד בדברי הרי"ף שיש לאחר מעט את ק"ש עד סמוך להנץ כדי שהתפלה תהיה אחר הנץ (אע"פ שלא תהיה ממש ברגע הנץ) - זה לכל העם, אך מעלת הותיקין היא שידעו לדקדק להתחיל את התפלה בדיוק בנקודת הנץ.

לעומתו, הרמב"ם בתשובה לגבי דקדוק זמן הנץ (בלאו רנה) כתב: 'ודיוק הזמן אינו מחוייב, אלא הוא לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל שהוא הוא הזמן'. (ואף שיש לדון היום שיש לוחות ושעונים וקל יותר לכוון, אם גם היה נוקט הרמב"ם כך, או שהיה מצריך לדקדק יותר או עכ"פ להתחיל את התפילה סך זמן מסוים לפני הנץ). מ"מ אפשר ללמוד מכך לענינו שלרבנו יונה שמדבר על דיוק זה עניין לזריזים בלבד, אך המון העם יפעלו בהערכה גסה יותר. והרמב"ם שסבור שזה חובה על כל אחד אכן אוהז שאין לדקדק בזה יותר מדי.

סיכום

התבררו בע"ה באריכות כמה נקודות:

- א. היום הוודאי מתחיל בראיית השמש בעינינו ומסתיים בהסתלקות השמש מעינינו.
- ב. מי שנמצא בעמק ואינו רואה את גוף השמש, אך רואה את קרניה על ראשי ההרים או הגגות או על הארץ יש לו לנהוג כיום וודאי.
- ג. כמו כן, מי שיש צופה בטווח ראייתו או שמיעתו שרואה את השמש ומודיע לו על כך, דינו כרואה ויש לו לנהוג כיום וודאי.
- ד. לוח המבוסס על הגדרות אלו נחשב כוודאות.
- ה. במקרים של חוסר וודאות, מכל סיבה שהיא, עננים באופק יום מעונן וכו' יש לנהוג בבוקר כעלות השחר, ובערב כספק יום ספק לילה.
- ו. אין שום מקור בחז"ל ובראשונים לחישוב אסטרונומי או מישורי בעניין הזריחה והשקיעה, או לחלוקה של סוג הרים שיש לנכות.
- ז. בהנהגת ציבור יש לשקול מה הציבור מסוגלים לקבל, ולהנהיגם בדרך נוחה בלי סיבוכים מיותרים, ואף אם לפעמים לא יהיה זה הכי מדויק, ויש לשנות את אי הדיוק לצד המחמיר, בדרך כלל בזריחה לאחר ובשקיעה להקדים. ויהי רצון שלא נכשל בדבר הלכה.